

The relevance of religion and government in Iran
(Strategic analysis of the category of separation between
religion and politics in the religiosity chapter of the fourth wave of
Iranian values and attitudes)

Mohammad Javad Khazrai*

Abstract

Assessing the will of Iranians regarding the relationship between religion and government in Iran is one of the topics that in the fourth wave of surveying the values and attitudes of Iranians has a great difference from the previous waves. Examining the results of the religiosity chapter of the recent survey of values and attitudes shows that the people of Iran have unexpectedly demanded the separation of religion from politics. This general perception of the result of this survey is not consistent with the historical conditions and tradition of several thousand years of Iran, because in the history of Iran, religion has always been connected with Iranian identity and has been mixed with politics. Also, the field evidence for this conclusion has not been clearly evaluated in the survey, and it is not clear how such a break in the society was formed in a short period of time. Therefore, in this article, based on the secondary analysis method, this result will be re-evaluated. This evaluation will be done first by measuring the validity of the desired item. Finally based on these analytical levels, a macro summary will be presented in this field.

Keywords: Iran, religion, politics, secular government, tradition.

* Ph.D. in Anthropology, Tehran University, Tehran, Iran, M.J.Khazrai@ut.ac.ir

Date received: 17/07/2024, Date of acceptance: 26/11/2024

Introduction

One of the most credible and widely used models for measuring religiosity is the multidimensional model proposed by Glock and Stark (1965). This model identifies five key dimensions of religiosity: Ideological, Ritualistic, Experiential, Intellectual, and Consequential. It seeks to analyze religiosity as a multifaceted phenomenon, illustrating how each dimension, either individually or in combination, reflects the level and type of an individual's religiosity.

One of the most credible and widely used models for measuring religiosity is the multidimensional model proposed by Glock and Stark (1965). This model identifies five key dimensions of religiosity: Ideological, Ritualistic, Experiential, Intellectual, and Consequential. It seeks to analyze religiosity as a multifaceted phenomenon, illustrating how each dimension, either individually or in combination, reflects the level and type of an individual's religiosity.

To date, four waves of religiosity surveys have been conducted in Iran. Each wave has assessed and evaluated various dimensions of religiosity. In the latest wave, the index measuring the relationship between religion and government shows significant changes that are not aligned with the trends observed in previous waves. This deviation raises questions about the validity of this index. Using secondary analysis methods, this study seeks to reassess the validity of this index from different perspectives. While definitive conclusions may not be achievable due to limited information, reanalyzing previous data offers an opportunity for a deeper understanding.

Materials and Methods

This article employs secondary analysis as its primary method. Secondary analysis involves using existing data collected by other researchers in previous studies to address new research questions or examine different aspects of an issue. Instead of gathering new data, this method allows researchers to reanalyze existing data to draw new conclusions. According to Harold Hyman, secondary analysis involves "the use of data collected by other researchers or research institutions for purposes that may differ from the original intent of the data collection" (Hyman, 1972: 3). This method avoids conducting new surveys, focusing instead on reanalyzing existing ones with a different objective.

Discussion and Result

Based on an examination of the three most recent surveys and their trends, it can be concluded that religion remains a significant and central issue in Iranian society. Contrary to popular belief, religious beliefs and practices still hold relatively strong ground, showing minimal changes over recent years. However, in contrast, the belief in governmental involvement in politics has sharply declined.

Possible Explanations

Three possible explanations for these findings are examined:

Decline in Religiosity:

This hypothesis suggests that religiosity in society has decreased. However, given the mismatch between the rate of change in religiosity and the rate of change in the desire to separate religion from politics, this possibility is definitively rejected.

Increased Desire for Separation of Religion and Politics:

This hypothesis posits a growing public demand for separating religion from politics. While it cannot be dismissed outright, it also lacks strong evidence. Social change typically follows a continuous trajectory, and a significant leap would require a substantial cause, which is neither addressed nor indicated in these surveys. Additionally, this explanation does not align with Iran's historical tradition, which has deeply interwoven religion and politics from ancient times to the present.

Shifts in the Relationship Between Religion and Government:

The third hypothesis relates to changes in the dynamics between religion and government. It suggests that the opposition reflected in the survey results is not against the intrinsic historical connection between religion and politics but rather against the reduction of religion to mere rituals and politics to an executive apparatus. Such changes promote the independence and separation of the two domains while rejecting

mutual intervention. This perspective, however, is also challenging to confirm or dismiss without further research.

Conclusion

In summary, the existing data does not provide definitive answers, and additional surveys and long-term trend analyses are necessary for more conclusive results. Further research is required to explore these issues in greater depth.

Bibliography

- Abdollahi Seidan, Hamed, Ali Akbar Abdol Ahadi Moghadam, and Mohammad Taghi Dashti (2021). "Meta-Analysis of the Trends of Religiosity in Iran over the Past Decade and Its Security Implications." *Strategic Studies*, No. 2. [in Persian]
- Faraji, Mehdi, and Abbas Kazemi (2009). "An Analysis of Religiosity in Iran (Based on Three Decades of Survey Data)." *Cultural Research Quarterly*, No. 6. [in Persian]
- Fazeli, Nematollah (2016). "Is Iranian Culture Secular Today? An Anthropological Perspective." *Society, Culture, and Media*, No. 20. [in Persian]
- Ferdowsi, Abolqasem (2015). *Shahnameh*. Edited by Jalal Khaleghi-Motlagh. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Foucault, Michel (2021). *Is It Useless to Revolt?* Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Ney. [in Persian]
- Ghiyasvand, Ahmad (2016). "Behaviors and Beliefs of Iranians: A Sociological Analysis of Religion in the Context of the State." *Social Sciences Quarterly*, Vol. 25, No. 73. [in Persian]
- Glock, C. & Stark, R. (1965) *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally.
- Hyman, H. (1972). *Secondary Analysis of Sample Surveys: Principles, Procedures, and Potentialities*. Free Press.
- Khomeini, Ruhollah (2010). *Sahifeh-ye Imam (The Book of Imam)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]
- Khwaja Nizam al-Mulk Tusi, Abu Ali Qavam al-Din Hasan (2016). *Siyasatnama (The Book of Governance)*, edited by Hubert Darke. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Miri, Seyyed Javad (2020). *The Distinction Between Secular and Secularized: Revisiting Iranian-Shi'i Thought in Post-Revolutionary Iran*. Tehran: Naqd-e Farhang. [in Persian]
- Mohamad Tabrizi, Ata (2017). "Iranian Political Thought: Survival or Despotism." *Quarterly of Iranian Cultural and Communication Studies Association*, Vol. 13, No. 47. [in Persian]
- Qadri, Hatem, and Taghi Rostamvandi (2006). "Iranian Political Thought." *Al-Zahra University Humanities Quarterly*, Vol. 16, No. 59. [in Persian]
- Rezaei Rad, Mohammad (1999). *Foundations of Political Thought in Zoroastrian Wisdom*. Tehran: Tarh-e No. [in Persian]
- Seung-Yu, Dal (2015). "A Comparative Study of the Metaphysical Foundations of Political Theory in Ancient Iran and China." *Government Studies*, No. 2. [in Persian]
- Shojaei Zand, Hossein, and Alireza Shojaei Zand (2016). "Validity Assessment in Surveys of Religiosity in Iran." *Applied Sociology*, No. 3. [in Persian]
- Spuler, Bertold (2000). *History of Iran in the Early Islamic Centuries*. Translated by Javad Falaturi and Maryam Mirahmadi. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Tabatabai, Seyyed Javad (2006). *Khwaja Nizam al-Mulk*. Tabriz: Sotudeh. [in Persian]
- Taleban, Mohammad Reza, and Mehdi Rafiee Bahabadi (2010). "Trends in Religiosity Based on Generational Differences in Iran." *Iranian Social Issues*, No. 2. [in Persian]

37 Abstract

Yousefzadeh, Hassan (2009). "A Review of Peter Berger's Evolving Views on Secularism."
Cultural and Social Knowledge, No. 1. [in Persian]

مناسبت دین و دولت در ایران

(تحلیل راهبردی مقوله جدایی دین از سیاست در فصل دین‌داری موج چهارم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان)

محمدجواد خضرای*

چکیده

یک از موضوعاتی که در موج چهارم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان دارای تفاوتی معنی‌دار با موج‌های سابق است، سنجش خواست ایرانیان پیرامون رابطه دین و دولت در ایران می‌باشد. بررسی نتایج حاصل از فصل دین‌داری موج‌های اخیر پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها نشان می‌دهد که مردم ایران به صورت غیرمنتظره و با یک جهش قابل توجه، خواهان جدایی دین از سیاست شده‌اند. این برداشت عمومی اولیه از نتیجه این پیمایش به دلیل آنکه با شرایط تاریخی و سنت چند هزارساله ایران هم‌خوانی ندارد چرا که در تاریخ ایران دین همواره با هویت ایرانی پیوند داشته و هم‌جوار و درآمیخته با سیاست بوده است، همچنین شواهد میدانی دال بر این نتیجه‌گیری به صراحت در پیمایش مورد ارزیابی قرار نگرفته و مشخص نشده که چطور چنین گسستی در جامعه در یک بازه کوتاهی شکل گرفته است، لذا در این مقاله بر اساس روش تحلیل ثانویه این نتیجه مورد ارزیابی مجدد قرار خواهد گرفت. این ارزیابی ابتدا با سنجش روایی گویه مورد نظر انجام خواهد شد و سپس تحلیل‌های متفاوت از این گویه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در نهایت، متکی به این سطوح تحلیلی، جمع‌بندی کلانی در این زمینه ارائه خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: ایران، دین، سیاست، حکومت عرفی.

* دکترای مردم‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، M.J.Kazrai@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶

۱. مقدمه

دین‌داری یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر هویت فرهنگی، اجتماعی هر جامعه‌ای است و نقشی کلیدی در شکل‌دهی به رفتارها، نگرش‌ها و ارزش‌های آن ایفا می‌کند. بررسی ابعاد و سطوح دینداری در جوامع مختلف، به‌ویژه جامعه ایران که دین در آن جایگاه ویژه‌ای دارد، می‌تواند به شناخت بهتر ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی آن منجر شود و در بهبود کیفیت سیاست‌گذاری اجتماعی کمک نماید. یکی از مدل‌های معتبر و پرکاربرد در سنجش دینداری، مدل چندبعدی گلاک و استارک (Glock & Stark, 1965) است که پنج بعد اصلی دینداری را شامل ابعاد اعتقادی (Ideological)، مناسکی (Ritualistic)، تجربی (Experiential)، دانشی (Intellectual) و پیامدی (Consequential) تعریف می‌کند. این مدل تلاش می‌کند تا دینداری را به‌عنوان پدیده‌ای چندوجهی مورد تحلیل قرار داده و نشان دهد که هر یک از این ابعاد می‌تواند به‌صورت جداگانه و یا در ترکیب با یکدیگر، بیانگر سطح و نوع دینداری افراد باشد.

تاکنون چهار موج پیمایش سنجش دین‌داری در ایران انجام شده است. هر کدام از این پیمایش‌ها ابعاد مختلف دین‌داری را مورد سنجش و ارزیابی قرار داده‌اند، اما آخرین موج این پیمایش‌ها در شاخص سنجش رابطه و نسبت دین و دولت، تغییرات قابل توجهی را در جامعه ایران نشان می‌دهد که با روند موج‌های قبل هماهنگ نیست. خروج از روند سابق در پیمایش‌های قبلی، در اصل صحت اعتبار این شاخص‌تردیدهایی را به وجود می‌آورد. این پژوهش بر اساس روش تحلیل ثانویه، از جهات مختلف تلاش می‌کند که اعتبار این شاخص را از نو ارزیابی کند. در نهایت اگرچه شاید نتوان به دلیل کمبود اطلاعات به نتیجه قطعی در این خصوص رسید، اما استفاده از داده‌های پیشین و تحلیل مجدد آن‌ها، امکان شناخت عمیق‌تر و توجه به ابعاد پیدا و پنهان آن را فراهم می‌کند. این امر بخصوص برای سیاست‌گذاران حوزه فرهنگی کشور می‌تواند راهگشا باشد.

در این مقاله ابتدا نتایج حاصل از پیمایش مرور خواهد شد، سپس روایی گویه‌های مورد نظر مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت، پس از آن نتایج متفاوتی که از گویه‌ها قابل برداشت است بررسی خواهد شد و در نهایت تحلیل کلانی بر اساس این بررسی‌های انجام شده ارائه خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

پیش از این، وضعیت دین‌داری در ایران در برخی پژوهش‌ها و تحقیقات، مورد توجه قرار گرفته و نتایج این تحقیقات منتشر شده است. کتاب «تمايز میان امر سکولار و امر عرفی: بازخوانی تفکر شیعی - ایرانی در بستر پسا انقلابی ایران» نوشته سید جواد میری به بررسی مفهوم عرفی‌گرایی در اندیشه سیاسی اجتماعی می‌پردازد. این کتاب بیان می‌کند که عرفی‌گرایی را باید متفاوت از سکولاریسم تحلیل کرد. در واقع یکی مربوط به جوامع اسلامی و دیگری مربوط به جوامع غربی است. (میری، ۱۳۹۹) در بخش مقالات نیز، مقاله «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر پیمایش‌های سه دهه گذشته)» به قلم مهدی فرجی و عباس کاظمی است که این پژوهشگران در این مقاله سه موج اول پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان را مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها در این مقاله به این نتیجه رسیده‌اند که افول دین‌داری در ایران امری موجه نیست. (فرجی و دیگران، ۱۳۸۸) مقاله دیگر مربوط به حسین شجاعی زند و علیرضا شجاعی زند است که با عنوان «بررسی روایی در پیمایش‌های سنجش دین‌داری در ایران»، وضعیت روایی این پیمایش‌ها را نقد و ارزیابی کرده‌اند. (شجاعی زند و دیگران، ۱۳۹۵) همچنین احمد غیاثوند در مقاله «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت» مسئله دین در ایران را در نسبت با مسئله دولت مورد بررسی قرار داده است، وی نیز در این مقاله روند سکولار شدن جامعه ایران را رد می‌کند. (غیاثوند، ۱۳۹۵) محمدرضا طالبان و مهدی رفیعی بهابای نیز در مقاله «تحولات دین‌داری بر اساس تفاوت‌های نسلی در ایران» به مطالعه دین در ایران از مجرای مطالعات نسلی پرداخته‌اند. (طالبان و دیگران، ۱۳۸۹) همچنین حامد عبداللهی سفیدان، علی اکبر عبدالاحدی مقدم و محمدتقی دشتی در مقاله «فرا تحلیل روند دین‌داری ایرانیان در دهه گذشته و پیامدهای امنیتی آن» اثر تغییر وضعیت دین‌داری در ایران بر مقوله امنیت ملی را مورد توجه قرار داده‌اند. (عبداللهی سفیدان و دیگران، ۱۴۰۰) در ضمن مطالب بیان شده در این مقاله، نتایج به دست آمده با برخی نتایج حاصل از این مقالات مقایسه خواهد شد.

۳. روش تحقیق

چنانکه بیان شد یکی از مدل‌های معتبر و پرکاربرد در سنجش دین‌داری، مدل چندبعدی گلاک و استارک است. نویسندگان مقاله «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر

پیمایش‌های سه دهه گذشته» نیز در این خصوص می‌نویسند: «از میان مدل‌های سنجش دین‌داری، مدل گلاک و استارک از نقص‌های کمتری برخوردار است و به همین دلیل بسیاری از محققان از این الگو استفاده کرده‌اند.» (فرجی و دیگران، ۱۳۸۸) مدل دین‌داری گلاک و استارک در ابتدا به منظور ارائه یک ابزار جامع برای ارزیابی دین‌داری در ابعاد مختلف طراحی شد. گلاک و استارک معتقدند که دین‌داری پدیده‌ای چندبعدی است و نمی‌توان آن را صرفاً به یکی از ابعاد رفتاری یا اعتقادی تقلیل داد. در این راستا، آن‌ها پنج بعد اصلی دین‌داری را مطرح کردند: بعد اعتقادی، بعد مناسکی، بعد تجربی، بعد دانشی، و بعد پیامدی. بعد اعتقادی به باورهای اساسی افراد در مورد خدا، مقدسات، زندگی پس از مرگ و سایر اصول بنیادی دین اشاره دارد (Glock & Stark, 1965: 21)، بعد مناسکی اعمال و رفتارهای عبادی و مناسکی مانند نماز، روزه، شرکت در مراسم مذهبی و سایر اعمال دینی را می‌سنجد و نشان‌دهنده پایبندی عملی افراد به دستورهای دینی است (Glock & Stark, 1965: 22)، بعد تجربی به تجربه‌های شخصی و درونی فرد در ارتباط با امور دینی، از جمله حس حضور خداوند، تجربه‌های عرفانی و احساس نزدیکی به مقدسات اشاره دارد (Glock & Stark, 1965: 23)، بعد دانشی میزان آگاهی و دانش فرد از اصول و آموزه‌های دین، مانند اطلاع از کتاب‌های مقدس، تاریخچه دینی و مفاهیم الهیاتی را مورد ارزیابی قرار می‌دهد (Glock & Stark, 1965: 24) و بعد پیامدی به تأثیر دینداری بر رفتارهای اجتماعی و اخلاقی فرد و نحوه تطابق این رفتارها با دستورها و هنجارهای دینی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه دینداری بر زندگی فرد در جنبه‌های مختلف تأثیر می‌گذارد (Glock & Stark, 1965: 25).

در این مقاله بیشتر بر ابعاد پیامدی دین‌داری تمرکز خواهد شد و برای بسط و توضیح بیشتر تاحدی ابعاد اعتقادی و مناسکی نیز مورد توجه قرار خواهد گرفت. همچنین این مقاله از روش تحلیل ثانویه در تحلیل خود بهره می‌برد. تحلیل ثانویه به معنای استفاده از داده‌های موجود، که توسط پژوهشگران دیگر در تحقیقات قبلی گردآوری شده، برای پاسخ به سؤالات تحقیقاتی جدید یا بررسی جنبه‌های متفاوت از یک مسئله است. در این روش، پژوهشگر به جای جمع‌آوری داده‌های جدید، از داده‌های موجود استفاده می‌کند تا تحلیل‌های بیشتری انجام داده و نتایج جدیدی را استخراج کند. طبق تعریف، هارولد هیمن «تحلیل ثانویه به معنای به‌کارگیری داده‌های گردآوری‌شده توسط سایر پژوهشگران یا مؤسسات پژوهشی برای مقاصدی است که ممکن است با اهداف اولیه گردآوری داده‌ها

متفاوت باشد» (Hyman, 1972: 3). در این روش پیمایش جدیدی انجام نمی‌شود بلکه بر اساس هدفی متفاوت، پیمایش‌های انجام‌شده دوباره تحلیل می‌شود. در اینجا پیمایش‌های ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان به عنوان تحقیقات پیشین در نظر گرفته شده و با روش تحلیل ثانویه، از نو و با هدفی خاص که در این مقاله سنجش نسبت دین و دولت در ایران است، تحلیل می‌شوند.

۴. موج چهارم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (فصل دین‌داری)

در آبان ۱۴۰۲ چهارمین موج پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان به شیوه پیمایشی و بر اساس مصاحبه با ۱۵۸۷۸ نفر از افراد بالای ۱۵ سال و در ۳۱ استان کشور برگزار شد و نتایج آن منتشر گردید. پیش از این نیز سه بار، در سال‌های ۱۳۷۹، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۴ این پیمایش انجام شده بود. در این مقاله تلاش می‌شود میان فصل دین‌داری سه پیمایش اخیر، یعنی پیمایش سال‌های ۱۴۰۲، ۱۳۹۴ و ۱۳۸۲ مقایسه‌ای صورت داده و نتایج این مقایسه، تحلیل و بررسی شود تا بر اساس آن شرایط در جامعه ایران در این برهه و به طور خاص مناسبت دین و دولت در نظر پرسش‌شوندگان و خواسته آنان روشن گردد.

بر اساس مدل گلاک و استارک چنانکه بیان شد ابعاد دین‌داری به طور خاص در سه سرفصل اعتقادی، مناسکی و پیامدی و با توجه به آمارهای فصل دین‌داری پیمایش‌های مذکور به شرح زیر استخراج گردیده است:

۱.۴ باورهای مذهبی

در این دسته مشاهده می‌کنیم میزان باورهای عمومی همچون توکل به خدا در امور زندگی و اعتقاد به آخرت طی بیست سال گذشته تقریباً ثابت باقی مانده است و درصد بالایی از جامعه ایران به این امور اعتقاد دارند. جزئیات آمارهای مربوط به این سرفصل به شرح زیر است:

۱) توکل به خدا در امور زندگی: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴، ۱۴۰۲ در پاسخ به سوال «در انجام امور مهم زندگی چقدر به خدا توکل می‌کنید؟» به ترتیب ۹۰.۱، ۸۹.۶ و ۸۷.۵ درصد پاسخ خیلی زیاد و زیاد را انتخاب کرده‌اند که نشان از تغییرات بسیار جزئی این مقوله در طول بیست سال و همچنین فراوانی بالایی آن در جامعه ایران دارد.

۲) اعتقاد به آخرت: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سوال «آیا اعمال خوب و بد انسان در آخرت محاسبه می‌شود؟» به ترتیب ۹۴.۸، ۸۶.۹ و ۷۷.۴ درصد پاسخ خیلی زیاد و زیاد را انتخاب کرده‌اند که با وجود تغییرات بیشتر نسبت به مورد قبل، اما همچنان این تغییرات جزئی است و همچنین فراوانی بالایی را در جامعه ایران نشان می‌دهد.

نتایج به دست آمده در این بررسی با نتایج به دست آمده در مقالات دیگر هم‌خوانی دارد، به طور مثال نویسندگان مقاله «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر پیمایش‌های سه دهه گذشته)» نیز به این نتیجه رسیده‌اند که: «اعتقادات دینی در سطح بالایی قرار دارند و حتی در برخی موارد افزایش یافته‌اند. تجربه‌های دینی نیز همچون اعتقادات دینی روندی رو به رشد یا ثابت داشته است.» (فرجی و دیگران، ۱۳۸۸) همچنین در مقاله «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت» نیز آمده که

در مجموع یافته‌های حاصل نشان می‌دهد که چندان تفاوتی مبنی بر افزایش یا کاهش چشمگیر در رفتارها و احساسات دینی فردی مردم ایران مشاهده نمی‌گردد. به عبارتی جامعه دچار نوعی «تثبیت کارکردی» شده و از این حیث افراد جامعه همان‌قدر مذهبی‌اند که در گذشته بوده‌اند. (غیاثوند، ۱۳۹۵)

۲.۴ اعمال مذهبی

در این دسته به صورت کلی در تمام این پیمایش‌ها شاهد فراوانی کمتری نسبت به دسته قبل هستیم، همچنین میزان افت انجام اعمال مذهبی، من جمله نماز، روزه، داشتن مرجع تقلید در طول بیست سال در این دسته بیشتر است. جزئیات آمارهای مربوط به هر کدام از این موارد به شرح زیر است:

۱) نماز: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سوال «معمولاً چقدر نماز می‌خوانید؟» به ترتیب ۶۹.۵، ۷۸.۸ و ۵۴.۸ درصد پاسخ همیشه و اکثر اوقات و ۱۲.۸، ۸.۴ و ۳۱.۹ درصد پاسخ هیچ‌وقت و به ندرت را انتخاب کرده‌اند که یک کاهش نسبی را نشان می‌دهد. (به دلیل غیرمعارف بودن داده‌های سال ۱۳۹۴، به نظر می‌رسد داده‌های این سال در این مورد اندکی دارای خطا باشد.)

مناسبت دین و دولت در ایران ... (محمدجواد خضرائی) ۴۵

(۲) روزه: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سوال «معمولاً چقدر روزه می‌گیرید؟» به ترتیب ۸۵.۵، ۷۲.۵ و ۵۱.۵ درصد پاسخ همیشه و اکثر اوقات و ۵، ۱۱.۵ و ۳۶.۹ درصد پاسخ هیچ‌وقت و به ندرت را انتخاب کرده‌اند که باز یک کاهش نسبی را نشان می‌دهد.

(۳) داشتن مرجع تقلید: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سوال «آیا مرجع تقلیدی دارید که در مسائل شرعی به فتوای و نظر او عمل کنید؟» به ترتیب ۶۲.۱، ۶۳.۴ و ۵۳ درصد پاسخ خیلی زیاد و زیاد را انتخاب کرده‌اند که در این مورد نیز کاهش نسبی مشاهده می‌شود.

اطلاعات فوق نشان می‌دهد باورهای مذهبی در طول این بیست سال تقریباً ثابت مانده و اعمال مذهبی نیز اندکی کاهش داشته است که این نتیجه نیز با نتایج سایر مقالات هم‌خوانی دارد. مقاله «فراتحلیل روند دین‌داری ایرانیان در دهه گذشته و پیامدهای امنیتی آن» ضمن تأکید بر کاهش برخی مناسک عبادی همچون نماز و روزه و نمازجمعه، اما برخی مناسک را همچون مجالس عزاداری و راهپیمایی اربعین را افزایشی می‌داند و بیان می‌کند:

دین‌داری ایرانیان در حوزه‌های مختلف تغییراتی داشته است که البته شیب تغییرات ملایم، اما معنادار است؛ به گونه‌ای که می‌توان از ثبات در برخی ابعاد و صعود یا سقوط در برخی دیگر گفت که به معنای آغاز تغییر در نوع دین‌داری ایرانیان است. برای نمونه هرچند شاهد اوج‌گرفتن برخی مناسک مانند شرکت در عزاداری‌ها، اعتکاف و راهپیمایی اربعین هستیم، شاهد کاهش روزه‌داران و مقیدان به شریعت نیز هستیم که می‌تواند گویای تغییر نوع دین‌داری از تعبدی به مناسک‌گرا باشد. (عبداللهی و دیگران، ۱۴۰۰)

نکته قابل توجهی که در این تحقیقات وجود دارد این است که اگرچه همگی ثبات نسبی در بعد اعتقادی و کاهش اندک در مناسک و همچنین فراوانی بالای هر دو را حکایت می‌کنند و این مطلب مورد تأیید پژوهش‌ها و پیمایش‌های صورت‌گرفته نیز هست، اما ذهنیت خود جامعه و برآورد آن‌ها از این موضوع کاملاً متفاوت است. بخش قابل توجهی از پرسش‌شوندگان در این پیمایش‌ها معتقدند که وضعیت دین‌داری در جامعه ایران در شرایط بدتر قرار دارد و یا روند بی‌دینی با سرعت بیشتری افزایش یافته و می‌یابد. شرکت‌کنندگان در پیمایش سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سؤال «دین‌داری

مردم نسبت به ۵ سال قبل چه تغییری کرده است؟» به ترتیب ۶۹.۹، ۶۶.۲ و ۸۵ درصد پاسخ کمتر شده است و در پاسخ به سؤال «مردم در ۵ سال بعد دین‌دارتر می‌شوند یا غیردین‌دارتر؟» به ترتیب ۷۳.۳، ۶۴.۸ و ۸۱.۱ درصد پاسخ غیردین‌دارتر می‌شوند را انتخاب کرده‌اند که نشان می‌دهد ذهنیت پاسخ‌دهندگان از وضعیت دین‌داری جامعه بدتر از واقعیت حاصل از آمارهای همان سال و سال‌های بعد است. در واقع بررسی این گویه نشان می‌دهد نظریه بی‌دین شدن از واقعیت بی‌دینی در جامعه بسیار سریع‌تر و گسترده‌تر عمل کرده است که این موضوع می‌تواند بیانگر این باشد که مسئله بی‌دینی در جامعه پیش از آنکه از واقعیت عمومی حکایت کند، یک تصویر رسانه‌ای و برساختی باشد.

۳.۴ حاکمیت مذهبی

اگرچه در دو سرفصل قبلی مشاهده کردیم که جامعه ایران در طی بیست سال گذشته در باورهای مذهبی و اعمال مذهبی تفاوت چندانی پیدا نکرده است، اما در موضوع رابطه میان مذهب و حکومت شاهد تغییرات قابل توجهی در این پیمایش‌ها هستیم. به طور خاص در موضوعاتی مثل منوط‌کردن گزینش استخدامی به عقاید مذهبی، جدایی دین از سیاست و لزوم حجاب افت چشمگیری را مشاهده می‌کنیم. جزئیات آمارهای مربوط به هر کدام از این موارد به شرح زیر است:

۱) منوط‌کردن گزینش استخدامی به عقاید مذهبی: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سؤال «برای گزینش استخدامی افراد در ادارات نباید کاری به عقاید مذهبی آن‌ها داشت» به ترتیب ۴۸.۴، ۴۲.۶ و ۶۱.۹ درصد پاسخ کاملاً موافق و موافق را انتخاب کرده‌اند که نشان از کاهش نسبی در این مورد دارد.

۲) جدایی دین از سیاست: در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ در پاسخ به سؤال «دین باید از سیاست جدا باشد» به ترتیب ۳۲.۷، ۳۰.۷ و ۷۹.۲ درصد پاسخ کاملاً موافق و موافق را انتخاب کرده‌اند که یک افت بسیار شدید و چشمگیری را بخصوص در پنج سال اخیر نشان می‌دهد.

۳) لزوم حجاب: در سال‌های ۱۳۹۴ و ۱۴۰۲ (چنین سوالی در پیمایش سال ۱۳۸۲ در فصل دینداری وجود ندارد) در پاسخ به سؤال «همه خانم‌ها باید حجاب داشته باشند» به ترتیب ۲۲.۲ و ۴۵.۲ درصد پاسخ کاملاً مخالف و مخالف را انتخاب کرده‌اند که باز یک افت زیادی را نشان می‌دهد. همچنین در سوال اختصاصی سال

۱۴۰۲ در موضوع مواجهه با بی‌حجابی خانم‌ها ۳۸ درصد گزینه «اشکالی ندارد» و ۴۶ درصد گزینه «مخالفم ولی کاری ندارم» را انتخاب کرده‌اند که فراوانی بالایی (مجموعاً ۸۴ درصد) را در مخالفت با ورود مداخلانه در امر حجاب یا به تعبیر دیگر حجاب اجباری نشان می‌دهد.

به این سرفصل در مقالات مذکور چندان پرداخته نشده است، چرا که تنها پیمایش اخیر یعنی موج چهارم چنین افتی را به صورت واضح نشان می‌دهد که بیانگر آن است که تا پیش از سال‌های اخیر این روند از یک ثبات نسبی برقرار بوده و لذا توجه پژوهشگران را جلب نکرده است، اما در سال‌های اخیر به نحو قابل توجهی کاهش پیدا کرده و مورد توجه قرار گرفته است، با این وجود احمد غیاثوند در مقاله «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت» به این سرفصل پرداخته است، وی می‌نویسد:

در سطح باورها و رفتارهای جمعی، علی‌رغم عدم وجود داده‌هایی مبنی بر مقایسه آن با دهه‌های گذشته، ولی در مقایسه با آنچه در اوایل انقلاب و دوران بعد از آن ملاحظه می‌گردد، نوعی «تغییر کارکردی در حوزه رفتارها و باورهای دینی جمعی» را می‌توان استنباط نمود. ... مقایسه رفتارها و باورهای دینی سیاسی و اجتماعی نوعی «قطبی شدن عملکرد دین» را در دو حوزه سیاسی و اجتماعی نشان می‌دهد. به عبارتی نوعی «سیاست‌زدایی از دین» یا «سیاسی شدن دین» و نیز «اخلاق‌زدایی دینی» یا «اخلاقی کردن دینی» را شاهدیم. (غیاثوند، ۱۳۹۵)

که این نتیجه‌گیری نتایج حاصل از مقایسه موج‌های صورت گرفته هم‌خوانی دارد.

۵. بررسی روایی گویه‌های مورد نظر

پیش از ورود به تحلیل نتایج به دست آمده لازم است روایی گویه مورد نظر ارزیابی شود. پیشتر حسین شجاعی‌زند و علیرضا شجاعی‌زند در مقاله «بررسی روایی در پیمایش‌های سنجش دین‌داری در ایران» به بررسی روایی گویه‌های به کار گرفته شده در پیمایش‌های سنجش دین‌داری در ایران پرداخته بودند. آن‌ها با بررسی سه سنجه ملاکی، سازه و تحلیل عاملی در سنجش روایی گویه‌های مربوط به سنجش دین‌داری، هر سه سنجه را دارای ضعف اساسی دانسته‌اند. بر اساس یافته‌های به دست آمده در این مقاله، سنجه ملاکی از آن جهت که متکی به معیار می‌باشد و در سنجش میزان دین‌داری معیار مطمئن و مورد اتفاق

وجود ندارد که بازنمای میزان دین‌داری افراد باشد، لذا این سنجه نمی‌تواند مبنای سنجش روایی قرار گیرد، همچنین در مورد معیار سازه در این مقاله بیان شده که به دلیل عدم اطمینان کافی از صحت و اعتبار نظریات گروهی در مورد سنجش میزان دین‌داری، در تأیید روایی نمی‌توان از این سنجه بهره برد، و در نهایت در تحلیل عاملی با توجه به اینکه شرط لازم طراحی مدل و تهیه سنجه مناسب بر مبنای این مدل است، لذا خود تحلیل عاملی متکی به تحلیل محتواست و به تنهایی کاربرد ندارد.

نویسندگان این مقاله پس از رد سه سنجه ملاکی، سازه و تحلیل عاملی در نهایت به این نتیجه رسیده‌اند که تنها سنجه‌ای که قابلیت سنجش روایی گویه‌های پیمایش را دارد، سنجه تحلیل محتواست. آن‌ها در مقاله مذکور می‌نویسند:

در حالی روایی‌های دیگر، کارایی سنجه را در سنجش مفهوم با دیدگاهی کاربردی بررسی می‌کنند که روایی محتوا، خود سنجه و محتوای آن را بررسی می‌کند. روایی محتوا را درباره همه موضوعات و سنجه‌ها می‌توان به کار برد و بلکه لازم است به کار برده شود. (شجاعی‌زند و دیگران، ۱۳۹۵)

سپس در این مقاله بیان می‌کنند که سنجه تحلیل محتوا در سه سطح بررسی می‌شود، در سطح اول شمول سنجه بر همه ابعاد یا متغیر مورد نظر است، یعنی همه ابعاد مفهوم مورد بررسی را پرسش کرده باشد، در سطح دوم لازم است در مورد سنجش درست هر بعد نیز اطمینان حاصل شود و در سطح سوم لازم است صحت عمل آن سنجه نیز اطمینان حاصل شود، یعنی مشخص شود که گویه‌های به کار رفته در پرسش‌نامه به مثابه ابزار سنجش، آیا از همان مؤلفه و جنبه مورد نظر پرسیده است و آیا برداشت مخاطب از گویه‌ها همان چیزی است که مدنظر پژوهشگر بوده است؟

بر اساس یافته‌های مقاله مذکور، بررسی گویه‌های پیمایش سنجش دین‌داری تنها با سنجه تحلیل محتوا ممکن است، اما از آن جهت که هدف این مقاله بررسی کل پیمایش نیست و بلکه تنها گویه مربوط به رابطه دین و دولت مورد نظر می‌باشد، سطح سوم سنجه تحلیل محتوا برای این مقاله کفایت می‌کند، در واقع آن چیزی که در روایی گویه مورد نظر بر اساس سنجه تحلیل محتوا باید مورد بررسی قرار بگیرد این است که آیا گویه مورد نظر از همان مؤلفه و جنبه مورد نظر پرسیده و آیا برداشت مخاطب از گویه همان چیزی بوده که مدنظر پژوهشگر بوده است؟ به تعبیری گویه مذکور در واقع چه چیزی را مورد ارزیابی قرار داده است؟

بر این اساس باید بررسی کرد که گویه «دین باید از سیاست جدا باشد» دقیقاً چه چیزی را می‌سنجد. پاسخ مثبت به این سؤال حداقل سه معنی و مفهوم مجزا را می‌تواند مورد سنجش قرار دهد، مفهوم اول مربوط به کاهش دین‌داری در سطح جامعه است، در واقع با کاهش دین‌داری بالتبع پاسخ به پرسش «دین باید از سیاست جدا باشد» مثبت خواهد بود. مفهوم دوم به کاهش سطح دین‌داری مرتبط نیست، بلکه سطح دین‌داری در تراز بالایی در جامعه می‌تواند حفظ شود، اما به سمت یک دین فردی تمایل پیدا کند و لذا خواسته عمومی جدایی دین از سیاست بر حفظ وحدت آن دو تفوق پیدا کند. دو مفهوم فوق بر این فرض استوارند که گویه مورد نظر به صورت مستقیم خواسته مشارکت‌کنندگان و جهت تمایل آن را می‌سنجد، اما مفهوم سوم با رد چنین فرضی موضوع سنجش این گویه را نه خواست مشارکت‌کنندگان، بلکه وضعیت دین و سیاست می‌داند، به عبارتی این گویه حاکی از سنجش خواست مشارکت‌کنندگان نیست، بلکه موقعیت و شرایط دین و دولت را می‌سنجد و لذا به جای اینکه بیانگر تغییر نظر جامعه باشد بیانگر تغییرات دین و دولت است. در ادامه هر کدام از این سه مفهوم به صورت تفصیلی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۶. بررسی سه مفهوم حاصل از گویه‌های مورد نظر

۱.۶ کاهش سطح دین‌داری

اولین تحلیل از پاسخ مثبت به سؤال «دین باید از سیاست جدا باشد» به کاهش سطح دین‌داری در جامعه باز می‌گردد. به صورت منطقی اگر سطح دین‌داری در جامعه کم شود، فراوانی پاسخ به این پرسش افزایش می‌یابد. این تحلیل را می‌توان با استناد به نتایج به دست آمده از سایر گویه‌ها با درصد احتمال بسیار بالا رد کرد. بنابر آنچه بیان شد یافته‌های پژوهش در ابعاد باورهای مذهبی و اعمال مذهبی افت شدیدی را در طول بیست سال گذشته نشان نمی‌دهد، در واقع سطح دین‌داری جامعه در طی این مدت اگرچه کاهش یافته است، اما این کاهش تدریجی و با شیب بسیار کم می‌باشد و در برخی موارد نیز ثابت بوده و یا حتی افزایش یافته است. اما یافته‌های به دست آمده از پاسخ به پرسش «دین باید از سیاست جدا باشد» حاکی از یک افت شدید در این گویه است. مقایسه این گویه با تغییرات در سطح اعتقادات و اعمال مذهبی نشان می‌دهد که رابطه مستقیمی میان آن‌ها

وجود ندارد و پیوستگی این گویه‌ها با هم پایین است. بر این اساس پاسخ مثبت به این سؤال را نمی‌توان به کاهش سطح دین‌داری در جامعه مرتبط دانست.

ممکن است این احتمال وجود داشته باشد که پاسخ مثبت به این سؤال نه به واقعیت سطح دین‌داری بلکه به توقع و ذهنیت جامعه نسبت به این مسئله مربوط باشد، چرا که بنا بر آنچه بیان شد سطح توقع از دین‌داری در جامعه نسبت به واقعیت دین‌داری به شدت پایین‌تر است، اما این احتمال هم قابل تأیید نیست، به این دلیل که در بررسی این مسئله نباید پایین بودن سطح توقع را در نظر گرفت، بلکه باید تغییرات سطح توقع را ملاک قرار داد و بنا بر یافته‌های پیمایش تغییرات ملموسی در سطح توقع مشاهده نمی‌شود لذا نمی‌توان تغییرات خواست جدایی دین از دولت را به تغییرات سطح توقع از دین‌داری در جامعه مرتبط دانست.

۲.۶ تمایل به دین فردی و اجتناب از دین سیاسی

مورد دومی که می‌تواند به عنوان تحلیل حاصل از نتیجه به دست آمده در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان مطرح شود و غالباً هم در بدو امر همین تحلیل مبنای برداشت از گویه مذکور قرار گرفته است، مربوط به خواست جدایی دین از سیاست و تمایل به یک دین فردی و یک سیاست فارغ از ارزش‌گذاری‌های دینی است. برای بررسی این تحلیل مانند مورد قبل نمی‌توان به منطق درونی خود پیمایش ارجاع داد چرا که در واقع اگرچه اعتقادات و اعمال دینی به صورت کلی در طول زمان ثابت مانده است، اما این ثبات امکان دین فردی را منتفی نمی‌کند؛ بنابراین برای بررسی این تحلیل به مؤلفه‌هایی غیر از منطق درونی پیمایش نیاز است.

مهم‌ترین مسئله‌ای که پذیرش چنین تحلیلی را با چالش مواجه می‌کند در وهله اول جهش رخ داده در نتایج به دست آمده میان این پیمایش و پیمایش‌های سابق است و در وهله بعدی عدم انطباق این نتیجه با روند تاریخی بلندمدت جامعه ایران است. در مورد مسئله اول می‌توان گفت که در پیمایش‌های کمی زمانی که نرخ تغییرات با یک جهش روبرو می‌شود و روند طبیعی خود را طی نمی‌کند، پژوهشگران در نتایج به دست آمده تردید می‌کنند و تنها تکرار این نتایج در مطالعات بعدی را ضامن صحت آن می‌دانند. به طور مثال در موج‌ها متوالی پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها مشاهده کردیم داده‌های مربوط به گویه «معمولاً چقدر نماز می‌خوانید؟» در سال ۱۳۹۴ وضعیت غیر متعارف داشت و در

موج بعدی یعنی ۱۴۰۲ داده‌های به دست آمده به درون روند طبیعی خود بازگشت که از این نظر می‌توان حدس زد نتایج سال ۱۳۹۴ دارای خطا بوده است.

اما در کنار عدم همخوانی داده‌های مربوط به جدایی دین از سیاست در این پیمایش با پیمایش‌های پیشین، می‌توان ملاحظه کرد که این داده‌ها با سنت تاریخی جامعه ایران نیز همخوانی ندارد. بسیاری از پژوهشگران به صورت تاریخی دین را شاخصه اصلی مردم این منطقه برشمرده‌اند و آن را متمایزکننده ایرانیان از سایر ملل دانسته‌اند. دال سیونگ یو، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مقایسه‌ای مبانی متافیزیکی نظریه سیاسی در ایران و چین» در توصیف سه تمدن بزرگ آن روزگار یعنی ایران و یونان و چین، از دین به عنوان ویژگی متمایزکننده ایران نام می‌برد و می‌نویسد:

در چین جهان‌شناسی و اندیشه سیاسی در درون سستی پرورش یافت که به سنت فرزاندگی مشهور است، در حالی که در ایران سنت دینی بستر اصلی تکامل معرفت و اندیشه قرار گرفت. سنت فرزاندگی در چین نوعی جهان‌بینی را رشد داد که جهان‌بینی اخلاقی نامیده می‌شود، در حالی که در ایران نوع دیگری از جهان‌بینی شکل گرفت که جهان‌بینی دینی نامیده می‌شود. در مقام مقایسه می‌توان گفت در غرب نوع سومی از جهان‌بینی تکامل یافت که جهان‌بینی فلسفی و ماوراءالطبیعه به معنی اخص نامیده شده است. (سیونگ یو، ۱۳۹۴)

حمیدرضا رضایی راد نویسنده کتاب

مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی» همین مقایسه را این بار میان ایران و هند انجام می‌دهد و در کتاب خود می‌نویسد: «تفکر هندی بیشتر به سمت اندیشه‌های فلسفی گرایش یافت، اما همتایان ایرانی آنان موجب تحولی عظیم در امر دین و یکتاپرستی شدند. (رضایی راد، ۱۳۷۸: ۵۴)

وی در همان کتاب به صراحت بیان می‌کند که «در ایران باستان هیچ امری از جمله سیاست، خارج از چارچوب دین و آرمان فهم نمی‌شود.» (همان) در پژوهش دیگری که در مقاله «اندیشه ایرانشهری (مختصات و مؤلفه‌های مفهومی)» بازتاب پیدا کرده نیز باز به همین موضوع اشاره شده است، در این مقاله بیان شده که

دین نیز همانند نژاد و سرزمین از عوامل متمایزکننده ایرانیان از انیرانیان و عامل همبسته ساز آنان به شمار می‌رود. پیروان آیین مزدایی همواره خود را صاحب بهترین آیین نام

می‌نهادند. از همین رو تاخت بیگانگان به ایران همانند حمله اسکندر به ایران‌شهر، کنشی ضد دینی تلقی می‌شود. (قادری و دیگران، ۱۳۸۵)

این وضعیت تنها به دوران باستان محدود نمی‌شود و بلکه پس از ظهور اسلام با شدت بیشتری ادامه پیدا می‌کند. اشیولر در کتاب «ایران در قرون نخستین» اشاره می‌کند وضع ایران در پذیرش اسلام متفاوت از سایر اقوام است:

تقریباً تمام ایرانیان بدون اعمال زور و فشار خارجی معتنابی از طرف فاتحان، در مدت قرون اندکی به اسلام گرویدند. در بین‌النهرین، سوریه، فلسطین، مصر و اسپانیا تا قرن‌های متمادی دسته‌های بزرگ مذهبی مسیحی، هستی خود را حفظ کردند ... اما ایران سراسر کشوری اسلامی شد و در عین حال باز هستی اصلی خود را از دست نداد. (اشیولر، ۱۳۷۹: ۹۷)

حکما و اندیشمندان و نویسندگان ایرانی پس از پذیرش اسلام در منابع خود نه تنها بر خود دین بلکه بر پیوند دین و سیاست و عدم تفکیک آن‌ها تأکید کرده‌اند، به طور مثال مسعودی می‌نویسد: «چنان که دین را شاه باید و یکی بی دیگری قوام نگیرد» (نقل از: قادری و دیگران، ۱۳۸۵) به همین سیاق و به شکلی متفاوت در کتاب سیرالملوک خواجه نظام‌الملک همین ذهنیت ایرانیان در باب نسبت دین و سیاست بازگو می‌شود:

و نیکوترین چیزی که پادشاه را باید دین درست است زیرا که پادشاهی و دین همچون دو برادرند. هرگاه که در مملکت اضطرابی پدید آید در دین نیز خلل آید، بد دینان و مفسدان پدید آیند. و هرگاه که کار دین با خلل باشد مملکت شوریده بود و مفسدان قوت گیرند و پادشاه را بی شکوه و رنجه دل دارند و بدعت آشکار شود و خوارج زور آرند. (خواجه نظام‌الملک طوسی، ۱۳۹۵: ۶۱)

خواجه در این عبارات متذکر می‌شود که دین اساس حکومت است و بدون این اساس، نه مملکتی برجاست و نه مملکتی بر کار. لذا در بخش دیگری از سیاست‌نامه می‌نویسد چنانکه سلطان به دین، گوش و هوش سپرد:

هیچ بد مذهب و مبتدع او را از راه نتواند برد و قوی رأی گردد و در عدل و انصاف بیفزاید و هوا و بدعت از مملکت او برخیزد ... و مادت شر و فتنه از روزگار دولت او منقطع گردد... (همان)

باز تکرار همین مضامین را در کار نظامی عروضی نیز مشاهده می‌کنیم آنجا که می‌نویسد: «دین و ملک دو برادر هم‌زادند که در شکل و معنا هیچ زیادت و نقصان ندارند. پس به حکم این قضیت، بعد از پیغمبری، هیچ حمله‌ی گران‌تر از پادشاهی و هیچ عملی گران‌تر از ملک نیست.» (نقل از: محامد تبریز، ۱۳۹۶) در کنار این متون مثبور، ردپای این اندیشه در اشعار این دوره هم دیده می‌شود، مثلاً فردوسی در شاهنامه با به شعر درآوردن پند اردشیر این اندیشه را در قالب جدیدی بازگو می‌نماید. این استاد بزرگ شعر فارسی در شاهنامه چنین می‌سراید:

چو بر دین کند شهریار آفرین، برادر شود شهریاری و دین، نه بی تخت شاه‌یست دینی
به پای، نه بی دین بود شهریاری به جای، دو دیباست یک در دگر بافته، برآورده پیش
خرد تافته، نه از پادشا بی نیازست دین، نه بی دین بود شاه را آفرین، چنین پاسبانان
یکدگرند، تو گویی که در زیر یک چادرند، نه آن زین نه این زان بود بی نیاز، دو انباز
دیدم‌شان نیک ساز، چو باشد خداوند رای و خرد، دو گیتی همی مرد دینی برد، چو
دین را بود پادشاه پاسبان، تو این هر دو را جز برادر مخوان (فردوسی، ۱۳۹۴: ۴۴۹).

تمامی این نقل‌قول‌ها که تنها بخشی از منابع این دوره است به این جهت ذکر شد تا پیوستگی دین و سیاست به صورت سنتی در تاریخ ایران نشان داده شود، لذا در سنت تاریخی ایرانی هرگونه ضعف در سیاست، ضعف در دین و ضعف در دین، ضعف در سیاست را به دنبال خواهد داشت. به تعبیر سید جواد طباطبایی در تفکر سنتی ایرانی «شاه آرمانی داری فر ایزدی عین شریعت است نه مجری آن.» (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۲۱) یعنی فاصله‌ای میان شریعت و حکومت وجود ندارد، بلکه دین در حکومت متجلی می‌شود. اما مهم‌ترین رخدادی که در تاریخ ایران می‌توانسته پایه‌های این پیوند میان دین و سیاست را سست کند، ظهور مدرنیته بوده است.

بسیاری از نظریه‌پردازان به ویژه نویسندگان سده نوزدهم، زوال دین را در جامعه نوین پیش‌بینی کرده بودند. تایلر، فریزر، مارکس و فروید پیش‌بینی کرده بودند که با مسلط شدن علم بر شیوه تفکر جامعه معاصر، منجر به نابودی دین می‌شود، دین ناپدید خواهد شد. ... نظریه‌پردازان دیگری که به صورت کارکردی به دین توجه داشتند، پیش‌بینی می‌کردند که دین به صورت‌های معمول و سنتی ناپدید خواهد شد، جای آن را عقیده‌ای خواهد گرفت که بر مبنای فراطبیعی و متعال استوار نیست. (یوسف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۵)

همچنین

در سال ۱۹۶۰ پیتر برگر با ارائه خوانش جدیدی از مفهوم سکولار، «نظریه» سکولار شدن را صورت‌بندی نظری کامل کرد. برگر در کتاب «سایبان مقدس» استدلال می‌کند که سکولار شدن فرایندی است که طی آن جامعه و فرهنگ از سلطه نمادها و نهاد دین خارج می‌شوند ... دیدگاه برگر مبتنی بر کاهش اهمیت اجتماعی دین بود. از نظر برگر، دین پس از عصر روشنگری، به دلیل ناتوانی‌اش در برابر عقلانیت، ناگزیر به عقب‌نشینی از حوزه عمومی و حتی حیطه اعتقادات شخصی افراد شده است. به اعتقاد او در نتیجه رشد فرایند عقلانیت دین با «بحران باورپذیری» روبروست. اگرچه برگر عمدتاً بر دنیوی شدن ساختارهای اجتماعی تأکید داشت تا بر دنیوی شدن ذهنی (فاضلی، ۱۳۹۵)

در این شرایطی که به نظر می‌رسید با نفوذ مدرنیته به داخل ایران، این کشور نیز به سرعت به سمت سکولاریسم حرکت کند، اما نتیجه به نحوی دیگر رقم خورد. سید جواد میری در در تحلیل این پدیده می‌نویسد: «سکولاریسم پدیده‌ای است که در بستر خاص اروپا شکل گرفته و نمی‌توان آن را به سادگی به جوامع اسلامی منتقل کرد.» (میری، ۱۳۹۹: ۴۲) همچنین وی در ادامه می‌گوید: «اجرای مدل سکولاریسم در کشورهای اسلامی همواره با مقاومت مواجه بوده است، چرا که دین در این جوامع نقشی فراگیرتر و عمیق‌تر نسبت به تجربه غربی دارد.» (همان: ۹۸) لذا نتیجه صد سال کمک‌ش بر سر سنت و مدرنیته در ایران در اواخر دهه پنجاه به سرانجام دیگری منتهی شد. بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، با طرح ایده ولایت‌فقیه بار دیگر بر ضرورت پیوند دین و سیاست کرد و انقلاب سال ۵۷ اساساً در ذیل یک خواست دینی شکل گرفت. جالب اینجاست که همین مسئله مورد توجه فیلسوف و جامعه‌شناس بزرگ معاصر انقلاب ایران، یعنی میشل فوکو نیز قرار گرفت. وی با وجود اینکه به واسطه استقبال از انقلاب ایران، از طرف جامعه روشنفکری فرانسه به شدت مورد فشار قرار داشت و متهم به حمایت از بنیادگرایی می‌شد در یکی از مصاحبه‌هایش، اسلامی که در انقلاب جریان داشت را «سنت، شکل آگاهی ملی، ابزار مبارزه و اصل قیام» (فوکو، ۱۴۰۰: ۳۴) ایرانیان برشمرد. در واقع فوکو نیز به خوبی درهم‌آمیختگی و پیوند دین و سیاست در ایران که در شکل قیام آن‌ها متجلی بود را مشاهده و به آن اذعان کرد. حتی پیتر برگر نیز با مشاهده مسائلی که در شرق جهان در حال شکل‌گیری بود و به طور خاص

اتفاقاتی که در ایران رخ می‌داد از ایده اولیه خود عقب‌نشینی کرد و بر تداوم حیات دین در دوره مدرن تأکید نمود. وی چند سال بعد از انقلاب ایران نوشت:

در سال ۱۹۷۹ من در رم بودم؛ درست در بحبوحه انقلاب ایران، به دلیل اینکه قرار بود از طریق هند به تهران پرواز کنم، با نگرانی رویدادهای ایران را از تلویزیون ایتالیا دنبال می‌کردم. توده عظیمی از پیروان آیت‌الله خمینی با پوسترها و پلاکاردهایشان که به نظر می‌رسید تا انتهای افق گسترده شده‌اند، مدام شعار الله‌اکبر سر می‌دادند. به یاد اظهارنظری که یک دهه پیش درباره سکولاریزاسیون شنیده بودم افتادم و فهمیدم که اصلاً هم خنده‌دار نبود. در واقع مقابله شورمند و هیجانی با عرفی شدن، دقیقاً چیزی بود که آیت‌الله خمینی در ذهن داشت و پیامد انقلاب ایران هر چه باشد، باید پذیرفت که فعلاً تا حدودی در این کار موفق بوده است (به نقل از: یوسف‌زاده، ۱۳۸۸).

پیمایش‌های سابق نیز نشان می‌دهد علی‌رغم پیش‌بینی‌ها مبنی بر کاهش دین‌داری و یا لااقل تمایل به دین شخصی به واسطه گسترش نهادهای مدرن در ایران، اما در واقع چنین چیزی به وقوع نپیوسته است. لذا بر اساس این مقدمه در توضیح تاریخی وضع ایران و همچنین نتایج پیمایش‌های سابق، افت یکباره در پیمایش اخیر را به سادگی نمی‌توان تعبیر به خواست مشارکت‌کنندگان کرد، لذا اگرچه همچنان این احتمال به صورت قاطع قابل رد نیست، چرا که شواهد متقنی برای رد آن نیز وجود ندارد، اما به دلایل مذکور احتمال پذیرش آن بسیار پایین می‌آید.

۳.۶. سنجش تغییر در وضعیت دین و دولت

مورد آخری که در تحلیل گویه مذکور قابل بررسی می‌باشد، محتوای دیگری است که این گویه مورد سنجش قرار می‌دهد. چنان که در بحث روایی گویه‌ها با استفاده از تحلیل محتوا بیان شد، سنجش روایی یک گویه نیازمند بررسی این موضوع است که دقیقاً گویه مورد نظر چه چیزی را مورد سنجش قرار می‌دهد. در موضوع خاص مورد بررسی این مقاله، گویه مذکور همزمان می‌تواند هم خواست مشارکت‌کنندگان و هم تغییرات دین و دولت را بسنجد. به عبارتی همانطور که با تغییر در خواست مشارکت‌کنندگان، نتیجه این گویه تغییر می‌کند، تغییر در وضعیت دین و دولت نیز می‌تواند نتیجه این گویه را تغییر دهد.

لذا به عنوان احتمال سوم، می‌توان این بحث را مطرح کرد که گویه مذکور نه تغییرات خواست مشارکت‌کنندگان، بلکه تغییرات دین و دولت را سنجیده است، یعنی ممکن است

سیاست‌های کلی دولت و همچنین دین رسمی دچار تغییرات شده باشد و به تبع آن نتیجه گویه تغییر کرده باشد؛ بر این اساس مخالفت مشارکت‌کنندگان با پیوند دین و سیاست و خواسته جدایی آن‌ها از هم، نه یک خواسته‌ای کلی، بلکه ناظر به یک وضعیت خاص از دولت و دین است.

با پذیرش این احتمال در یک فرض اولیه می‌توان گفت که شیوه عملکرد نامطلوب دولت در مدت مذکور و تجربه عینی چنین سازوکاری بخصوص طی یک دهه گذشته همراه با مشکلات اقتصادی و تورم بی‌سابقه، درکنار استفاده از دین جهت منافع شخصی و به وجود آمدن رانت و فساد به دنبال آن، مشارکت‌کنندگان را به این نتیجه رسانده است که این دولت و این شیوه کنش دینی دولت نه تنها چاره مسائل نیست، بلکه خود عامل به وجود آمدن چنین شرایط نابسامانی است.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چنانکه از مجموع آمارهای این سه پیمایش و روند آن‌ها پیداست می‌توان گفت که همچنان دین در جامعه ایران مسئله‌ای مهم و محوری است و لذا بر خلاف تصور عمومی جامعه، باورهای مذهبی و حتی اعمال مذهبی فراوانی نسبتاً زیادی در جامعه ایران دارد و تغییرات اندکی را در طول سالیان اخیر داشته است، اما در مقابل اعتقاد به ورود و مداخله حکومت در سیاست با یک افت چشمگیر مواجه شده است. اما چه تحلیلی از این نتایج می‌توان داشت؟

در این مقاله سه احتمال برای این نتیجه بررسی شد، احتمال اول کاهش دین‌داری در سطح جامعه بود که به دلیل عدم تناسب نرخ تغییرات کاهش دین‌داری با نرخ تغییرات به خواسته جدایی دین از سیاست، این احتمال به طور کلی و با قاطعیت رد شد. احتمال دیگر ناظر به برداشت اولیه از این گویه، یعنی افزایش خواست جدایی دین از سیاست بود، این احتمال اگرچه قابل رد نیست، اما به دلیل اینکه نرخ تغییرات اجتماعی غالباً پیوسته است و جهش معنی‌دار نمی‌تواند داشته باشد مگر آنکه دلیل معنی‌داری داشته باشد و چنین دلیلی لااقل در این پیمایش بررسی و اشاره نشده است و همچنین به دلیل اینکه با سنت تاریخی ایران که از دوران باستان تا عصر حاضر امتداد داشته همخوانی ندارد، لذا درصد پذیرش این احتمال کاهش می‌یابد. آخرین احتمال نیز مربوط به تغییرات دین و دولت است که منجر به تغییرات نتیجه این گویه شده است یعنی آن چیزی که در این پیمایش‌ها مورد مخالفت

قرار گرفته نه مخالفت با پیوند دین و سیاست به همان معنای اصیل و تاریخی خودش، بلکه مخالفت با تبدیل شدن دین به امور مذهبی و سیاست به یک دستگاه اجرایی است که نتیجه چنین تغییری، تفکیک و استقلال دو حوزه دین و سیاست و برقراری رابطه مداخله‌گرایانه یکی در دیگری می‌شود و در واقع با این شکل از مداخله در پیمایش مخالفت صورت گرفته است. این احتمال نیز به سادگی قابل پذیرش و رد نیست و برای تدقیق آن نیاز به تحقیقات دیگری است که اولاً معنی این تغییرات را روشن نماید و ثانیاً با گویه‌های مناسب این تغییرات را بسنجد. در مجموع می‌توان گفت از افت شدید نتیجه پاسخ به گویه جدایی دین از سیاست بر مبنای پیمایش مذکور با داده‌های موجود نمی‌توان نتیجه قطعی گرفت و برای رسیدن به نتایج قطعی‌تر پیمایش‌های دیگری نیاز است، همچنین باید روند بلندمدت بررسی شود. این نتیجه‌گیری به طور ویژه باید مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرد تا از سیاست‌گذاری‌های عجولانه بر اساس این پیمایش خودداری کنند.

کتاب‌نامه

- اشپولر، برتولد (۱۳۷۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میراحمدی. تهران، علمی و فرهنگی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خواجه نظام‌الملک طوسی، ابو علی قوام‌الدین حسن (۱۳۹۵). سیر الملوک (سیاست‌نامه)، به اهتمام هیوبرت دارک. تهران، علمی و فرهنگی.
- رضایی راد، محمد (۱۳۷۸). مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی. تهران، طرح نو.
- سیونگ یو، دال، (۱۳۹۴). «بررسی مقایسه‌ای مبانی متافیزیکی نظریه سیاسی در ایران و چین باستان». دولت‌پژوهی، ش ۲.
- شجاعی زند، حسین و علیرضا شجاعی زند (۱۳۹۵)، «بررسی روایی در پیمایش‌های سنجش دین‌داری در ایران». جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۳.
- طالبان، محمدرضا و مهدی رفیعی بهابادی (۱۳۸۹). «تحولات دین‌داری بر اساس تفاوت‌های نسلی در ایران». مسائل اجتماعی ایران، ش ۲.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵). خواجه نظام‌الملک. تبریز، ستوده.
- عبداللهی سفیدان، حامد و علی اکبر عبدالاحدی مقدم و محمدتقی دشتی (۱۴۰۰). «فرا تحلیل روند دین‌داری ایرانیان در دهه گذشته و پیامدهای امنیتی آن». مطالعات راهبردی، ش ۲.

- غیاثوند، احمد (۱۳۹۵). «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت». فصلنامه علوم اجتماعی، س ۲۵، ش ۷۳.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۵). «آیا فرهنگ ایران امروز سکولار است؟ منظر انسان‌شناسی شناختی». جامعه، فرهنگ و رسانه، ش ۲۰.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۴). شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق. تهران، سخن.
- فرجی، مهدی و عباس کاظمی (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)». فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ش ۶.
- فوکو، میشل (۱۴۰۰). آیا قیام کردن بی‌فایده است؟، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران، نی.
- قادری، حاتم و تقی رستموندی (۱۳۸۵). «اندیشه ایران‌شهری». فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، س ۱۶، ش ۵۹.
- محامد تبریز، عطا (۱۳۹۶). «ایران‌شهری عامل بقا یا استبداد». فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، س ۱۳، ش ۴۷.
- میری، سید جواد (۱۳۹۹). تمایز میان امر سکولار و امر عرفی: بازخوانی تفکر شیعی - ایرانی در بستر پسا انقلابی ایران. تهران، نقد فرهنگ.
- یوسف‌زاده، حسن (۱۳۸۸). «نگاهی به تحول آرای پیتر برگر درباره سکولاریسم». معرفت فرهنگی و اجتماعی، ش ۱.

Glock, C. & Stark, R. (1965) Religion and Society in Tension, Chicago: Rand McNally.

Hyman, H. (1972). Secondary Analysis of Sample Surveys: Principles, Procedures, and Potentialities. Free Press.